

Maciej Dorna

<https://orcid.org/0000-0002-4551-537X>

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Między *Hilferuf* a *Lug i Trug* – spór o interpretację początków państwa krzyżackiego w Prusach w historiografii XIX i pierwszej połowy XX wieku

Zarys treści: Tematem prezentowanego artykułu jest spór o interpretację mechanizmów powstania na przełomie lat 20. i 30. XIII w. państwa zakonu krzyżackiego w Prusach, jaki toczył się pomiędzy polską i niemiecką historiografią, a także wewnątrz polskiej historiografii, w XIX i w pierwszej połowie XX w.

The content outline: This article offers an account of a dispute between Polish and German historians (and to a lesser extent among Polish historians themselves) over the process of establishing the Teutonic Order State in Prussia at the turn of 1220s–1230s. The dispute broke out in the nineteenth and continued into the first half of the twentieth century.

Słowa kluczowe: historiografia polska, historiografia niemiecka, państwo zakonu krzyżackiego w Prusach

Keywords: Polish historiography, German historiography, Teutonic Order State in Prussia

Wielka dziejowa doniosłość faktu powstania w XIII w. na północnych rubieżach ziem polskich państwa Zakonu Niemieckiego, zwanego u nas zwyczajowo zakonem krzyżackim, w sposób naturalny uczyniła z kwestii genezy tego państwa ważki problem historiograficzny. W XIX w. stał się on przedmiotem żywego sporu, który nie wygasł w istocie aż do dnia dzisiejszego. Spór ten daje się sprowadzić do pytania, czy stworzenie przez zakon krzyżacki na przełomie lat 20. i 30. XIII w. załączków niezależnego bytu państwowego na pogranicznych ziemiach Polski i Prus było wypadkową interesów samego Zakonu i sprawcy jego sprowadzenia do Polski, księcia Mazowsza i Kujaw Konrada, czy też dokonało się na przekór planom oraz z naruszeniem praw tego ostatniego tudzież z naruszeniem praw Polski jako takiej. Za swoiste emblematy owych alternatywnych koncepcji można uznać przywołane w tytule niniejszego artykułu niemieckie pojęcia *Hilferuf* oraz

Lug i Trug, oba zaczerpnięte wprost z literatury przedmiotu, a dające się przełożyć odpowiednio jako „wezwanie na pomoc” oraz „kłamstwo i oszustwo”.

Spór pomiędzy tymi koncepcjami dzielił z jednej strony historiografię polską i niemiecką, a właściwie niemiecko-pruską, z drugiej zaś był także sporem wewnątrzpolskim. W dotychczasowej literaturze przedmiotu zwracano już na niego uwagę, jednak nie doczekał się on dotąd systematycznego przedstawienia¹. Ponieważ jego całościowe omówienie przekroczyłoby znacznie ramy niniejszego artykułu, zdecydowałem się doprowadzić jego analizę tylko do lat 30. XX w. W tej fazie miał on – w swym aspekcie polsko-niemieckim – silne prezentystyczne piętno, będąc w istocie sporem o prawomocność niemieckiej obecności na terenach niegdysiejszego państwa zakonu krzyżackiego. W wieku XIX i na początku XX toczył się on w cieniu antypolskiej polityki państwa Hohenzollernów, a tym, co zapewniało mu żywotność po 1918 r., był palący charakter kwestii pomorsko-pruskiej w ówczesnych stosunkach polsko-niemieckich².

Spośród obu konkurencyjnych wykładni początków państwa krzyżackiego w Prusach starszą metrykę ma koncepcja „wezwania na pomoc”. Wprawdzie samo pojęcie *Hilferuf* zostało użyte bodaj po raz pierwszy przez Alberta Ludwiga Ewalda w dziele *Die Eroberung Preussens durch die Deutschen* w 1872 r.³, jednak sama koncepcja „wezwania na pomoc” wywodzi się wprost z tradycji samego zakonu krzyżackiego, utrwalonej już w średniowieczu w jego oficjalnej historiografii. Zgodnie z nią, zaangażowanie się przez zakon krzyżacki w działalność na północnych rubieżach ziem polskich było odpowiedzią na skierowaną przez Konrada Mazowieckiego do wielkiego mistrza Zakonu Hermana von Salza prośbę o podjęcie się przez braci zadania obrony ziem księcia przed niszczycielskimi napadami ze strony pruskich pogan, któremu to zadaniu nie zdołał sprostać utworzony nieco wcześniej zakon Rycerzy Chrystusa z Dobrzynia. Gdy zakon krzyżacki zgodził się podjąć misję obrony ziem polskich przed agresją Prusów, książę miał mu nadać dwie pograniczne ziemie – chełmińską i lubawską, a nadto wszystko to, co w przyszłości sam zdoła zdobyć na terenie właściwych Prus.

¹ Zob. zwł. M. Biskup, *Rola Zakonu Krzyżackiego w wiekach XIII–XVI*, w: *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii. Studia z dziejów historiografii polskiej i niemieckiej*, cz. 1, red. J. Krasuski, G. Labuda, A.W. Walczak, Poznań 1974, s. 342–348; J. Hackmann, *Ostpreußen und Westpreußen in deutscher und polnischer Sicht. Landeshistorie als beziehungsgeschichtliches Problem*, Wiesbaden 1996 (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien, 3), s. 160–165; por. H. Boockmann, G. Rhode, *Tezy do historii zakonu krzyżackiego*, w: *Zakon krzyżacki a Polska w średniowieczu (Materiały konferencji Wspólnej Komisji Podręcznikowej PRL–RFN, t. 2)*, red. M. Biskup, Poznań 1987, s. 14; M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia*, wyd. 2, Gdańsk 1988, s. 531.

² Na temat dziejowego kontekstu polsko-niemieckiej dyskusji wokół zakonu krzyżackiego i jego dziedzictwa zob. M. Biskup, *Rola Zakonu Krzyżackiego...*, s. 327–334; J. Hackmann, dz. cyt., *passim*.

³ A.L. Ewald, *Die Eroberung Preussens durch die Deutschen*, t. 1, Halle 1872, s. 114.

W taki oto sposób genezę państwa zakonu krzyżackiego przedstawiają trzynastowieczna tzw. *Relacja Hermana von Salza o podboju Prus* oraz powstała w trzeciej dekadzie XIV w. *Kronika ziemi pruskiej*, będąca dziełem krzyżackiego kapłana Piotra z Dusburga⁴.

W pełnej zgodności z tym schematem przedstawił okoliczności usadowienia się zakonu krzyżackiego na polsko-pruskim pograniczu uważany za twórcę nowoczesnej historiografii pruskiej Johannes Voigt, czyniąc to w drugim tomie swej *Geschichte Preussens* z 1827 r.⁵ W taki sam sposób zrobili to później także wspomniany już Albert Ludwig Ewald⁶ oraz Karl Lohmeyer⁷ i Conrad Rethwisch⁸. Ujęcia te łączy silne podkreślenie beznadziejności położenia Konrada Mazowieckiego i znajdujących się pod jego panowaniem ziem w kontekście pruskiego zagrożenia. Szczególnie mocno uwypuklił to Ewald, łącząc fakt dokonania przez księcia hojnych nadań na rzecz Zakonu z ogólną słabością i dezintegracją ówczesnej Polski: „To, że Polska zdecydowała się na ten krok, dowodzi lepiej niż wszystkie wiadomości [źródłowe – M.D.] wewnętrznego rozbicia i całkowitej bezsilności rozczłonkowanego państwa. Tylko najwyższe zagrożenie i natychmiastowe porzucenie wszystkich dawnych ambitnych planów mogło nakazać Polakom podjęcie decyzji o wezwaniu walecznego, wysoko cenionego przez cesarza i papieża niemieckiego Zakonu, który oczywiście dawał obietnicę obrony przed poganami, lecz w sposób tak samo pewny groził położeniem tamy wszystkim polskim ambicjom zdobywczym względem ziem północnych”⁹.

U hołdujących koncepcji „wezwania na pomoc” dziewiętnastowiecznych niemieckich historyków beznadziejność położenia Polski w kontekście pruskiego zagrożenia jest podkreślana również w warstwie retorycznej. Przykładowo Heinrich von Treitschke pisał w swym słynnym esej *Das deutsche Ordensland Preussen* z 1862 r. o skierowanej przez Konrada Mazowieckiego do wielkiego mistrza propozycji sprowadzenia zakonu krzyżackiego na polsko-pruskie pogranicze

⁴ *Hermann von Salza's Bericht über die Eroberung Preussens*, wyd. Th. Hirsch, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 5, Leipzig 1874, s. 159 n.; Petrus de Dusburgk, *Chronica terrae Prussiae*, wyd. J. Wenta, S. Wyszomirski, w: *Monumenta Poloniae historica*, nova series, t. 13, Kraków 2007, s. 22–30; Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, wstęp i koment. J. Wenta, Toruń 2004, s. 21–25.

⁵ J. Voigt, *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens*, t. 2: *Die Zeit von der Ankunft des Ordens bis zum Frieden 1249*, Königsberg 1827, s. 157–204; na temat Voigta i jego miejsca w historiografii zakonu krzyżackiego zob. M. Biskup, *Rola Zakonu Krzyżackiego...*, s. 335–336; J. Hackmann, dz. cyt., s. 71–82.

⁶ A.L. Ewald, dz. cyt., s. 108–137.

⁷ K. Lohmeyer, *Die Berufung des Deutschen Ordens nach Preußen*, „Zeitschrift für Preussische Geschichte und Landeskunde” 8, 1871, s. 579–600; tenże, *Geschichte von Ost- und Westpreussen*, cz. 1, Gotha 1880, s. 48–63.

⁸ C. Rethwisch, *Die Berufung des Deutschen Ordens gegen die Preussen*, Berlin 1868, s. 25–48.

⁹ A.L. Ewald, dz. cyt., s. 109 (tłum. M.D.).

jako o „błaganiu o pomoc”¹⁰. Conrad Rethwisch mówił w tym samym kontekście o „upraszaniu” pomocy u zakonu krzyżackiego przez polskiego władcę¹¹. Z kolei Karl Lohmeyer kreślił obraz „rozpaczliwych skarg” zanoszonych przez nękanymi pruskimi napadami Polaków do Stolicy Apostolskiej¹². Pobrmiewająca w tych sformułowaniach wyraźna nuta lekceważenia wobec polskich sprawców sprowadzenia zakonu krzyżackiego nad dolną Wisłę koresponduje z ogólną tendencją ówczesnej niemiecko-pruskiej historiografii do podkreślania cywilizacyjnej niższości Słowian względem żywiołu niemieckiego, tendencją ujawnioną w najbardziej radykalnej postaci w przywołanym eseju Heinricha von Treitschke¹³.

W tym miejscu należy zauważyć, że także polska historiografia tej doby zasadniczo akceptowała tradycyjną wizję sprowadzenia zakonu krzyżackiego jako środka zaradczego przeciwko nękanemu północnym ziem Polski przez Prusów. Z wykładnią taką spotykamy się wówczas zarówno w syntezach Michała Bobrzyńskiego i Józefa Szujskiego, jak i w monograficznych opracowaniach autorstwa Jana Nepomucena Romanowskiego, Augusta Sokołowskiego i Franciszka Zycha¹⁴.

Jednocześnie w polskiej historiografii (po części także w pracach wymienionych powyżej badaczy) zaczynała wówczas dojrzywać tendencja, która u progu kolejnego stulecia znalazła kulminację w katerycznym odrzuceniu koncepcji „wezwania na pomoc”. Mowa tu o tendencji do przedstawiania poczynań zakonu krzyżackiego w kontekście osadzenia go na pograniczu Polski i Prus przede wszystkim jako dążenia do realizacji własnych interesów, nieliczącego się z intencjami polskiego mocodawcy Zakonu. Impuls do takiej reinterpretacji postawy Zakonu przyszedł spoza polskiej historiografii, od Richarda Roepella, który w swych *Dziejach Polski* z 1840 r. co prawda również wskazał na pruskie zagrożenie jako powód zwrócenia się przez Konrada Mazowieckiego do zakonu krzyżackiego, ale jednocześnie

¹⁰ H. v. Treitschke, *Das deutsche Ordensland Preussen*, „Preussische Jahrbücher” 10, 1862, s. 100 („da erschien bei dem Hochmeister [...] die Gesandtschaft eines polnischen Kleinfürsten, seine Hülfe erfliehend gegen die heidnischen Preußen”).

¹¹ C. Rethwisch, dz. cyt., s. 27 („sich Hülfe vom deutschen Orden zu erbitten”).

¹² K. Lohmeyer, *Geschichte...*, s. 57 („die jammervollen Klagen”).

¹³ Na temat tego eseju zob. W. Wippermann, *Der Ordensstaat als Ideologie. Das Bild des Deutschen Ordens in der deutschen Geschichtsschreibung und Publizistik*, przedm. K. Zernack, Berlin 1979 (Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, 24), s. 154–167; J. Hackmann, dz. cyt., s. 102–105; M. Biskup, *Rola Zakonu Krzyżackiego...*, s. 336 n.; H. Boockmann, *Ostpreußen und Westpreußen (Deutsche Geschichte im Osten Europas)*, Berlin 1992, s. 41–44.

¹⁴ Zob. M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, Warszawa 1879, s. 115–117; J. Szujski, *Historia polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*, Poznań 2005 (reprint wyd. z 1889 r.), s. 42 n.; J.N. Romanowski, *Poszukiwania nad zakonem Dobrzyńców i nad stosunkiem pierwotnym Krzyżaków do Konrada Mazowieckiego*, „Biblioteka Warszawska”, n.s., 1857, t. 3, s. 7–9; tenże, *De Conradi ducis Masoviae atque ordinis Cruciferorum prima mutuaque conditione*, Poznań 1857, s. 22–24; A. Sokołowski, *Konrad książę na Mazowszu i zakon niemiecki*, Poznań 1873, s. 23; F. Zych, *Powołanie Krzyżaków do Polski*, w: *Sprawozdanie dyrekcji C. K. gimnazjum w Przemyślu za rok szkolny 1887*, Przemyśl 1887, s. 37–39, 45.

dobitnie zaakcentował – zarzucając przy okazji Johannesowi Voigtowi całkowite pominięcie tego kluczowego aspektu zagadnienia – rozdźwięk pomiędzy oczekiwaniami polskiego księcia wobec Zakonu a dążeniami wielkiego mistrza Hermana von Salza, który od początku miał snuć plany zbudowania w Prusach całkowicie niezależnego władztwa terytorialnego, na wzór tego, jakie w latach 1211–1225 Zakon próbował bez powodzenia stworzyć w węgierskiej ziemi Borsa¹⁵. Asumpt do takiej interpretacji zamiarów Zakonu dał Roepellowi znany przywilej cesarza Fryderyka II z marca 1226 r., znany jako Złota Bulla z Rimini, w którym został sformułowany program budowy na terenie Prus w pełni niezależnego państwa zakonu krzyżackiego¹⁶. Z istnienia tego programu Konrad Mazowiecki miał wedle Roepella nie zdawać sobie długo sprawy, aż do czasu bulli protekcyjnej Grzegorza IX dla Zakonu z 1234 r., w której papież nadał pruskiemu władztwu Zakonu status niezależny od jakiegokolwiek świeckiego władcy. „Dopiero wtedy – pisał Roepell – zrozumiał Konrad, jaką interpretację można nadać dokumentom wystawionym przez niego dla Zakonu”¹⁷. Zakon osiągnął swój cel, „ale – oddajmy znowu głos niemieckiemu uczonemu – właśnie przez to popadł zaraz w antagonizm z Polakami, który należy traktować jako fundament wszystkich ich dalszych konfliktów. Tendencje i interesy obu stron zmierzały od pierwszej chwili ich relacji w innych kierunkach. Polacy myśleli o tym, by przez wezwanie Zakonu ochronić przed Prusami własny kraj i lepiej zabezpieczyć to, co zostało już na nich zdobyte; Zakon nie chciał jednak walczyć dla księcia, który go wezwał i obdarzył bogatymi dobrami ziemskimi, lecz wraz ze zwycięstwem chrześcijaństwa nad pogaństwem stworzyć dla siebie samego książece władztwo terytorialne, wykraczając w tym względzie już wówczas poza zasadę, która powołała go do istnienia i legła u podstaw jego misji”¹⁸.

Na ścieżkę wytyczoną przez Roepella wstąpił jako pierwszy polski badacz – będący uczniem wrocławskiego profesora¹⁹ – Jan Nepomucen Romanowski, który w swoich dwóch studiach z 1857 r. podobnie jak Roepell potraktował treść Złotej Bulli Fryderyka II z 1226 r. jako przejaw jaskrawej rozbieżności pomiędzy oczekiwaniami Konrada Mazowieckiego wobec Zakonu a planami tego ostatniego²⁰. Odwołując się do fragmentów Złotej Bulli mówiących o treści oferty przedłożonej przez władcę Mazowsza i Kujaw wielkiemu mistrzowi, badacz ten dowodził, że Konrad Mazowiecki upatrywał w Krzyżakach jedynie potencjalnych wykonawców

¹⁵ R. Roepell, *Geschichte Polens*, Hamburg 1840, s. 427–444; zob. tenże, *Dzieje Polski do XIV stulecia*, tłum. K. Przyborowski, posł. K. Zernack, Poznań 2005 (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wznowienia, 24), s. 229–239.

¹⁶ Tamże, *Geschichte Polens...*, s. 435–437.

¹⁷ Tamże, s. 442 (tłum. M.D.).

¹⁸ Tamże, s. 443 (tłum. M.D.); tam również (przyp. 38b) wspomniana wyżej krytyka Voigta.

¹⁹ Zob. A. Knot, *Ryszard Roepell 1808–1893. Związki z Polską*, „Przegląd Zachodni” 1953, nr 1–3, s. 127 n.

²⁰ J.N. Romanowski, *Poszukiwania...*, s. 9 n., 12–15; por. tenże, *De Conradi...*, s. 24–30.

własnych planów względem Prus, zakładających nawrócenie tego kraju, nie myśląc bynajmniej o oddaniu im w udzielne władanie ani ziemi chełmińskiej, ani tym bardziej o nadaniu im Prus. Wielki mistrz Herman von Salza miał jednak od początku prowadzić własną grę i wymóc na cesarzu Fryderyku II potwierdzenie tego, czego polski władca nie zamierzał mu nigdy nadawać, a więc pełni prerogatyw władczych względem ziemi chełmińskiej i Prus. „Jakżeż – pisał nasz autor – czy nie przeinaczona zupełnie myśl Konrada? Czy podczas gdy Konrad życzy sobie krzyżaków, jako pomocników w zamian za pewną a dostateczną zapłatę, Salca z cesarzem nie przywłaszcza sobie wbrew woli (bez wiedzy) Konrada zupełnie innej nagrody?”²¹

W koncepcji Romanowskiego zwraca uwagę również podjęcie kwestii tzw. przywileju kruszwickiego Konrada Mazowieckiego z czerwca 1230 r., najdalej idącego, niezwykle szczegółowego w opisie przyznanych Zakonowi prerogatyw nadania polskiego księcia na rzecz Zakonu, którego przedmiot stanowiła ziemia chełmińska, a także ogół wszystkich przyszłych zdobyczy krzyżackich na terenie Prus²². Jak dowodził polski badacz, do wystawienia wspomnianego przywileju Konrad Mazowiecki został zmuszony przez Krzyżaków groźbą przejścia przez nich na stronę skonfliktowanego z nim Henryka Brodatego²³. Zdaniem Romanowskiego fragment rzezonego dokumentu dotyczący Prus został celowo zredagowany przez samych Krzyżaków w taki sposób, by umożliwić jego rozszerzającą interpretację. Tymczasem wedle pierwotnego zamysłu Konrada Mazowieckiego większość zdobyczy w Prusach miała przypaść nie Krzyżakom, ale samemu księciu²⁴. W ten sposób Romanowski również z przywileju kruszwickiego, podobnie jak ze Złotej Bulli z Rimini, wyprowadził wniosek o przeniecierzym charakterze poczynił Zakonu w kontekście jego sprowadzenia na pogranicze Polski i Prus, dowodząc jednocześnie, że miał on pełnić jedynie rolę narzędzia ekspansywnej polityki Konrada Mazowieckiego względem ziem pruskich. Istotnym elementem tej wizji jest również warstwa retoryczna. Oto plany Zakonu pozyskania Prus dla siebie określił Romanowski mianem „najniegodziwszych”, a sposób sformułowania dotyczącego Prus fragmentu przywileju kruszwickiego jako „chytry i podstępny”²⁵. Z kolei odnosząc się do naruszenia przez Krzyżaków praw biskupa Prus Chrystiana, pisał uczony, że ci ostatni „odsłoniли się [...] w całej swej nagości i brudocie”²⁶. Niewątpliwie mamy tu już do czynienia z pierwszą wersją koncepcji *Lug i Trug*, choć sformułowanie to jeszcze w wywodach Romanowskiego nie pada²⁷.

²¹ Tenże, *Poszukiwania...*, s. 15; por. tenże, *De Conradi...*, s. 30.

²² Tenże, *Poszukiwania...*, s. 23, 33 n.; por. tenże, *De Conradi...*, s. 53–56.

²³ Tenże, *Poszukiwania...*, s. 23; por. tenże, *De Conradi...*, s. 53 n.

²⁴ Tenże, *Poszukiwania...*, s. 34; por. tenże, *De Conradi...*, s. 55 n.

²⁵ Tenże, *Poszukiwania...*, s. 9, przyp. 3, 34; por. tenże, *De Conradi...*, s. 25, 55.

²⁶ Tenże, *Poszukiwania...*, s. 24; por. tenże, *De Conradi...*, s. 57.

²⁷ W tym miejscu należy odnotować fakt, że w tym samym czasie swoją własną wersję koncepcji *Lug i Trug* wydała również historiografia niemiecka. Chodzi o pracę pruskiego historyka Johanna

Koncepcja ta nie torowała sobie jednak drogi bez przeszkód, gdyż kolejny polski badacz, który pochylił się nad kwestią osadzenia zakonu krzyżackiego na północnych rubieżach ziem polskich, August Sokołowski, zaprezentował w rozprawie z 1873 r. zasadniczo odmienną wykładnię tego zagadnienia²⁸. Uczony powstrzymał się od jakichkolwiek wartościowań moralnych postępowania Zakonu i przedstawił proces sadowienia się Krzyżaków na polsko-pruskim pograniczu wyłącznie w kategoriach gry interesów Zakonu oraz Konrada Mazowieckiego, mocno akcentując znaczenie zagrożenia ziem polskich przez Prusów jako czynnika determinującego gotowość polskiego władcy do ustępstw na rzecz Krzyżaków. W ujęciu Sokołowskiego Konrad Mazowiecki jawi się nie jako ofiara dwulicowości Zakonu, ale w pełni świadomy swojej sytuacji uczestnik rokowań z Krzyżakami, dobrowolnie odstępujący im pełnię praw zwierzchnich na obszarze ziemi chełmińskiej, a także Prus. Kluczowe znaczenie z tego punktu widzenia przypisał Sokołowski przywilejowi kruszwickiemu Konrada z czerwca 1230 r., niedwuznacznie dystansując się od poglądu Roepella i Romanowskiego, jakoby akt ten nie oznaczał pełnej i definitywnej rezygnacji Konrada Mazowieckiego ze zwierzchnictwa nad ziemią chełmińską²⁹.

Na ścieżkę interpretacyjną wytyczoną przez Romanowskiego powrócił Franciszek Zych w swej obszernej rozprawie z 1887 r., wieńczącej rozpoczęte 10 lat wcześniej pod kierunkiem Ksawerego Liskego studia nad przywilejem kruszwickim³⁰. Podobnie jak Romanowski, badacz ten dowodził, że u podstaw decyzji Kon-

Matthiasa Wattericha *Die Gründung des Deutschen Ordensstaates in Preußen*, Leipzig 1857, gdzie autor ten przedstawił zagadnienie początków państwa krzyżackiego w Prusach z punktu widzenia postaci misyjnego biskupa Prus Chrystiana. W ujęciu Wattericha to Chrystian stał się główną ofiarą sprowadzenia Krzyżaków, przy czym za głównego sprawcę jego nieszczęść został uznany nie Zakon, a odmalowany w czarnych barwach Konrad Mazowiecki, który pomimo swej początkowej przychylności wobec biskupa miał wdać się w intrygi z Zakonem, skutkujące pozbawieniem misjonarza Prus darowanego mu wcześniej uposażenia i jego ostateczną marginalizacją; koncepcja ta spotkała się z druzgocącą krytyką ze strony Georga Waitza; zob. tenże, rec.: J.M. Watterich, *Die Gründung des Deutschen Ordensstaates in Preußen*, Leipzig 1857, „Göttingische gelehrte Anzeigen” 3, 1858, s. 1761–1793. Kilka dekad później próbę obrony dziejowych racji biskupa Prus Chrystiana podjął także inny niemiecki badacz, Alfred Lentz, który wskazał jednoznacznie na zakon krzyżacki jako sprawcę wyzucia biskupa z jego praw, mówiąc o „uzurpacjach” Zakonu i określając Chrystiana mianem „oszukanego”. Co przy tym godnie odnotowania, Lentz akcentował znaczenie fałszowania dokumentów przez Zakon w celu eliminacji wpływów biskupa Chrystiana; zob. tenże, *Die Beziehungen des Deutschen Ordens zu dem Bischof Christian von Preussen. Ein Beitrag zur Geschichte der Gründung des Deutschen Ordensstaates*, „Altpreussische Monatsschrift” 29, 1892, s. 386–392; na tezy Lentza odpowiedział polemicznym artykułem P. Reh, *Zur Klarstellung über die Beziehungen des deutschen Ordens zu Bischof Christian von Preussen*, „Altpreussische Monatsschrift” 31, 1894, nr 3–4, s. 343–370.

²⁸ A. Sokołowski, dz. cyt., *passim*.

²⁹ Tamże, s. 41–57.

³⁰ F. Zych, dz. cyt.; w sprawie genezy tej pracy zob. tamże, s. 75 (wedle podanych tutaj informacji Zych miał się w trakcie pracy konsultować także z Wojciechem Kętrzyńskim).

rada Mazowieckiego o sprowadzeniu Krzyżaków leżały nie tylko cele defensywne, ale i skonkretyzowane zamiary zdobywcze względem ziem pruskich. Podobnie dostrzegął również w poczynaniach Zakonu bezwzględne dążenie do realizacji swych partykularnych interesów³¹. W stosunku do koncepcji Romanowskiego pojawiło się jednak w wywodach Zycha istotne *novum*. Otóż idąc za opublikowanymi po raz pierwszy w 1873 r. wynikami badań Maxa Perlbacha – wybitnego dyplomatyka i znawcy średniowiecznych dziejów Pomorza i Prus – nad przywilejem kruszwickim, wskazującymi na nieautentyczność tego dokumentu³², Zych w sposób kategoryczny uznał go za fałszyfikat, wyrażający dążenia Krzyżaków do uwolnienia się za wszelką cenę od polskiego zwierzchnictwa. Miał on zostać sfabrykowany w 1234 r. w celu przekonania ówczesnego papieża Grzegorza IX o uzyskaniu przez Zakon od Konrada Mazowieckiego w pełni niezależnego statusu w ziemi chełmińskiej oraz na terenie Prus, w ślad za czym miało pójść roztoczenie przez Stolicę Apostolską protekcji nad wszystkimi posiadłościami Zakonu na tych terenach, oznaczające definitywne wyłączenie ich spod jakiegokolwiek świeckiego zwierzchnictwa³³. Pisał Zych: „Krzyżacy przewidywali, że czy prędzej czy później nadejść musi czas, kiedy Polska upomni się o swoje słuszne prawa do ziem zdradziecko sobie wydartych i przywłaszczonych, że nadejdzie czas, kiedy z dokumentami w ręku trzeba będzie bronić nieprawnie nabytych posiadłości, starali się przeto naprzód zabezpieczyć”³⁴. W ten oto sposób w polskim dyskursie wokół powstania państwa zakonnego w Prusach pojawił się wątek fałszowania przez Krzyżaków dokumentów w celu stworzenia fikcyjnych podstaw prawnych panowania Zakonu w ziemi chełmińskiej i w Prusach, mający już niedługo stać się kluczowym elementem dyskusji. Dodajmy, że oprócz przywileju kruszwickiego Zych zakwestionował – w tym wypadku już w pełni samodzielnie – również autentyczność Złotej Bulli z Rimini, nie wiążąc wszelako jej sfałszowania z zabiegami Zakonu o utworzenie swego niezależnego władztwa w Prusach, lecz kładąc moment fałszerstwa na znacznie późniejszą fazę relacji krzyżacko-polskich, kiedy przywilej Fryderyka II miał niejako *ex post* legitymizować panowanie Zakonu w ziemi chełmińskiej i w Prusach³⁵.

Zapoczątkowana przez Romanowskiego i rozwinięta przez Zycha koncepcja nieprawego, by tak rzec, pochodzenia państwa zakonu krzyżackiego w Prusach uzyskała swoją najbardziej radykalną postać w opublikowanej w 1903 r. rozprawie Wojciecha Kętrzyńskiego pt. *O powołaniu Krzyżaków przez ks. Konrada*, która

³¹ Tamże, s. 70–74.

³² M. Perlbach, *Die ältesten preussischen Urkunden*, „Altpreussische Monatsschrift” 10, 1873, s. 636–643; tenże, *Preussisch-polnische Studien zur Geschichte des Mittelalters*, z. 1: *Zur Kritik der ältesten preussischen Urkunden*, Halle 1886, s. 78–87.

³³ F. Zych, dz. cyt., s. 89–103.

³⁴ Tamże, s. 101.

³⁵ Tamże, s. 75–88.

rok później ukazała się także w języku niemieckim³⁶. W dziele tym Kętrzyński całkowicie zerwał z tradycją wyjaśniania faktu nawiązania przez Konrada Mazowieckiego stosunków z zakonem krzyżackim zagrożeniem ziem polskich ze strony Prusów i z naciskiem wskazał na ekspansywne zamiary polskiego księcia względem Prus jako rzeczywisty powód skierowanej przez tego ostatniego do zakonu krzyżackiego oferty zaangażowania się na polsko-pruskim pograniczu. Innymi słowy to wyłącznie chęć podporządkowania sobie Prus rękami Krzyżaków miała pchnąć Konrada do ściągnięcia ich do ziemi chełmińskiej, a wersja o zagrożeniu ziem polskich przez pruskich pogan miała zostać sfabrykowana przez samych Krzyżaków w celu zatarcia rzeczywistego obrazu ich pierwotnych relacji ze sprawcą ich sprowadzenia na pogranicze Polski i Prus. W efekcie doszło do całkowitego odwrócenia ról: oto będący w istocie beneficjentem hojności Konrada Zakon przedzierzgnął się w dobroczyńcę polskiego księcia³⁷.

Główną przesłankę dla takiej interpretacji powodów „powołania Krzyżaków przez ks. Konrada” zaczerpnął Kętrzyński ze Złotej Bulli Fryderyka II, wskazując, że dokument ów milczy o jakimkolwiek zagrożeniu ziem polskich przez Prusów, a jako powód zwrócenia się przez polskiego księcia do Zakonu podaje zamiar pozyskania Prus dla chrześcijaństwa, a więc motyw jednoznacznie ofensywny³⁸. Dramatyczną wizję pruskich najazdów na ziemie polskie kreśli co prawda kilka innych przywilejów dla Zakonu, z przywilejem kruszwickim z 1230 r. na czele, ale świadectw tych nie uznał Kętrzyński za miarodajne, gdyż nie tylko w ślad za Maxem Perlbachem zakwestionował autentyczność przywileju kruszwickiego, ale zrobił to samo także z pozostałymi dokumentami z tej grupy³⁹. Również większość pozostałych dokumentów związanych z osadzeniem zakonu krzyżackiego na północnych rubieżach ziem polskich uznał Kętrzyński za częściowe lub całkowite falsyfikaty, sfabrykowane przez Krzyżaków w celu wyzucia Konrada Mazowieckiego z posiadania ziemi chełmińskiej oraz z szans na zawładnięcie Prusami⁴⁰.

³⁶ W. Kętrzyński, *O powołaniu Krzyżaków przez ks. Konrada*, Kraków 1903; tenże, *Der Deutsche Orden und Konrad von Masovien 1225–1235*, Lemberg 1904; zob. omówienie tej pracy autorstwa J. Powierskiego, *Wojciech Kętrzyński jako historyk Prus*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1970, nr 3, s. 363–366; zob. też M. Biskup, *Rola Zakonu Krzyżackiego...*, s. 346; G. Białyński, *Wojciecha Kętrzyńskiego spór o zakon krzyżacki. Problem sprowadzenia Zakonu i fałszerstw dokumentów (do 1235 roku)*, w: *Krajobraz grunwaldzki w dziejach polsko-krzyżackich i polsko-niemieckich na przestrzeni wieków. Wokół mitów i rzeczywistości. Tradycje kulturowe i historyczne ziem pruskich*, red. J. Gancewski, Olsztyn 2009, s. 19–26.

³⁷ W. Kętrzyński, *O powołaniu Krzyżaków...*, s. 1 n., 36–39, 47.

³⁸ Tamże, s. 39 n.

³⁹ Tamże, s. 36, 38, 47.

⁴⁰ Szczegółowy rozbiór wszystkich przedmiotowych dokumentów zob. tamże, s. 77–92, 94–102; podsumowanie przeprowadzonych analiz zob. tamże, s. 104; łącznie zarzucił Kętrzyński Krzyżakom sfabrykowanie bądź podfałszowanie 11 dokumentów. Podejrzana wydawała się uczonemu także Złota Bulla z Rimini, jednak ostatecznie nie posunął się on do zakwestionowania autentyczności tego dokumentu, co, jak się wydaje, wynikało ze znaczenia Złotej Bulli dla forsowanej przezeń tezy o ekspansywnych zamiarach Konrada Mazowieckiego względem ziem pruskich.

Kreśląc obraz wymierzonych w Konrada Mazowieckiego machinacji Zakonu, Kętrzyński obficie czerpał z rezerwuaru pojęć nacechowanych negatywną oceną moralną, mówiąc o „fortelach”, „podstępach”, „intrygach”, „matactwach”, „krętactwach”, „oszustwach” i „niegodziwościach” Krzyżaków tudzież o ich „chytrości”, „przewrotności”, „rażącej niewdzięczności”, „nieszczerości”, „nieuczciwości”, „podstępności”, „fałszu”, „chciwości”, „zachłanności” czy „zdradzieckości”⁴¹. Uczony nie taił przy tym, że łączy wymienione cechy z niemieckością Zakonu⁴².

Motyw Niemców i niemieckości odgrywa w tej koncepcji niezwykle ważną rolę, gdyż Kętrzyński kreśli wizję swoistego osaczenia Konrada Mazowieckiego przez Niemców. Niemcami są bowiem nie tylko Krzyżacy, ale i bracia założonego przez Konrada zakonu dobrzyńskiego, także obdarzony przez Konrada hojnymi nadaniami biskup Prus Chrystian czy wreszcie wpływowi dostojnicy duchowni i świeccy z otoczenia księcia⁴³. Większość z nich dąży bez skrupułów do realizacji swoich egoistycznych interesów, nie bacząc na prawa polskiego władcy⁴⁴. W efekcie Konrad, a w szerszej perspektywie – czego Kętrzyński również nie tai – po prostu Polska, zostają wyzuci z ziemi chełmińskiej i pozbawieni szans na rozciągnięcie własnej zwierzchności na Prusy⁴⁵. „I jacy to ludzie biorą udział w tych machinacjach nieuczciwych i fałszerstwach – pyta Kętrzyński – biskup Krystyan, który za dobrodziejstwa sobie przyznane odwdzięcza się podrobieniem dokumentów; Zakon, który systematycznie przez ‘Lug i Trug’ dąży do celu nie tylko u nas, ale i na Węgrzech; rycerze Chrystusowi, którzy zdradzają swego dobroczyńcę i razem z proboszczem Egbertem frymarczą ziemią nadaną im w celach zupełnie jasnych; dodajmy do nich jeszcze niektórych dygnitarzy duchownych mazowieckich pochodzenia niemieckiego, którzy jak Wilhelm, dziekan płocki ściągnęli na siebie podejrzenie, że działali w porozumieniu z wrogami swych książąt, to nie bez przykrości trzeba wyznać, że niegodni nosili sukienkę duchowną, że mieli na ustach słowa poświęcenia, ale nie w sercu, że zasłaniając się misją religijną mieli na oku tylko sobkowstwo brudne i prywatę, a gdyby nie okoliczność, że z ich zasiewów powstała potęga pruska, która oślepiła oczy badaczy, nie wielbionoby [sic!] zapewne z takim zapałem ludzi takiej pochwały niegodnych”⁴⁶.

Cytat ten prowadzi nas do sedna koncepcji Kętrzyńskiego. Jest nim próba moralnej delegitymizacji panowania zakonu krzyżackiego na ziemiach nadbałtyckich, a w konsekwencji także delegitymizacji stanowiącej jego kontynuację monarchii Hohenzollernów⁴⁷. Po stronie niemieckiej zdawano sobie dobrze sprawę z takiego

⁴¹ Tamże, s. 2, 21, 40, 55, 57, 88.

⁴² Zob. np. tamże, s. 63 i 105, gdzie „przewrotność niemiecka”.

⁴³ Tamże, s. 39, 59.

⁴⁴ Tamże, s. 35 n., 57, 58, 60,

⁴⁵ Tamże, s. 62.

⁴⁶ Tamże, s. 104–105.

⁴⁷ Zob. J. Hackmann, dz. cyt., s. 162; por. H. Boockmann, *Ostpreußen und Westpreußen...*, s. 50.

podtekstu podejmowanych przez polską historiografię prób rewizji tradycji „wezwania na pomoc”. Na długo przed rozprawą Kętrzyńskiego, w 1871 r., zwrócił na to uwagę wspomniany już luminarz pruskiej historiografii, Karl Lohmeyer: „jeśli tylko uda się przedstawić początek, fundamenty jako powstałe w nieprawowity sposób, wówczas na wszystkim, co z tego wynikło, zostało na tym zbudowane, pozostaje skaza”⁴⁸.

Nakreślona przez Kętrzyńskiego wizja genezy państwa krzyżackiego w Prusach była w sposób oczywisty uwarunkowana charakterem współczesnych relacji polsko-niemieckich, o czym świadczą już wstępne uwagi uczonego do jego dzieła, gdzie przedstawia wilhelmińskie Niemcy jako kontynuatora krzyżackich metod⁴⁹. Wielce wymowny jest też z tego punktu widzenia fakt nazwania Hermana von Salza w niemieckojęzycznej wersji omawianej pracy „Bismarckiem XIII wieku”⁵⁰. Wizja ta była tyleż odpowiedzią na antypolski kurs wilhelmińskiej Rzeszy, ile reakcją na dokonujący się od czasów Heinricha von Treitschke proces wkomponowywania tradycji zakonu krzyżackiego w ideologię państwową monarchii Hohenzollernów⁵¹. Nie ulega wątpliwości, że swoje piętno odcisnął na niej również fundamentalny życiowy wybór uczonego w postaci odrzucenia niemczyzny na rzecz przynależności do polskiej wspólnoty narodowej⁵².

Wystąpienie Kętrzyńskiego sprowokowało niemiecką historiografię do szybkiej reakcji, dając jej okazję do merytorycznego podbudowania koncepcji „wezwania na pomoc”, co w ramach polemiki z Kętrzyńskim uczynili Max Perlbach⁵³ i August Seraphim⁵⁴. Powołując się na liczne dane źródłowe, obaj uczeni bronili wiarygodności tradycji o zagrożeniu ziem polskich przez pruskie najazdy w przeddzień sprowadzenia Krzyżaków⁵⁵. Kwestionowali również sposób podejścia przez Kętrzyńskiego do dokumentów związanych z początkami obecności zakonu krzyżackiego w Prusach⁵⁶. Obaj badacze wytykali także Kętrzyńskiemu skrajną tendencyjność oraz ahistoryzm, przejawiający się – w opinii Seraphima – w demonizowaniu przez polskiego uczonego praktyki fałszowania dokumentów w średniowieczu⁵⁷.

⁴⁸ K. Lohmeyer, *Die Berufung...*, s. 582 (tłum. M.D.); zob. H. Boockmann, *Ostpreußen und Westpreußen...*, s. 50 n.

⁴⁹ W. Kętrzyński, *O powołaniu Krzyżaków...*, s. 2.

⁵⁰ Tenże, *Der Deutsche Orden...*, s. 8.

⁵¹ Zob. M. Biskup, *Rola Zakonu Krzyżackiego...*, s. 346; J. Hackmann, dz. cyt., s. 162 n.; zob. też W. Wippermann, dz. cyt., s. 154–175, 185–209.

⁵² Por. W. Semkowicz, *Wojciech Kętrzyński*, „Kwartalnik Historyczny” 32, 1918, s. 162; H. Boockmann, *Ostpreußen und Westpreußen...*, s. 48.

⁵³ M. Perlbach, *Hermann von Salza und der deutsche Orden im jüngsten polnischen Gericht*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 48, 1905, s. 193–228.

⁵⁴ A. Seraphim, *Zur Frage der Urkundenfälschungen des deutschen Ordens*, „Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte” 19, 1906, s. 5–87.

⁵⁵ M. Perlbach, *Hermann von Salza...*, s. 205–207, 210–212; A. Seraphim, dz. cyt., s. 9–17.

⁵⁶ M. Perlbach, *Hermann von Salza...*, s. 216–228; A. Seraphim, dz. cyt., s. 18–83.

⁵⁷ M. Perlbach, *Hermann von Salza...*, s. 196 n.; A. Seraphim, dz. cyt., s. 83–86; na temat obu tych polemicznych wystąpień zob. J. Hackmann, dz. cyt., s. 163–165.

Przy tej okazji ujawniła się rozbieżność poglądów między Perlbachem a Seraphimem w newralgicznej z punktu widzenia dyskusji z historiografią polską kwestii domniemanego sfałszowania przywileju kruszwickiego, który to dokument Seraphim uznał wbrew Perlbachowi za autentyczny, próbując wytłumaczyć jego wyjątkowość na tle polskiej dyplomatyki pierwszej połowy XIII w. za pomocą hipotezy o spisaniu go na podstawie przedłożonego przez Krzyżaków konceptu⁵⁸. Kontrowersja ta jest istotna o tyle, że późniejsza niemiecka historiografia podążyła w kwestii oceny przywileju kruszwickiego właśnie za Seraphimem, a nie Perlbachem⁵⁹.

Powracając do historiografii polskiej, zajęła ona wobec koncepcji „podstępnego wślizgnięcia się Zakonu do Prus” – jak sugestywnie oddał istotę poglądów zawartych w pracy *O powołaniu Krzyżaków przez ks. Konrada* Władysław Semkowicz⁶⁰ – niejednorodne stanowisko. Wykładnię Kętrzyńskiego zaakceptował w całej rozciągłości ks. Stanisław Kujot, pogłębiając znacząco merytoryczną podbudowę tego ostatniego podważających autentyczność dokumentów związanych ze sprowadzeniem Krzyżaków i wszystkie kluczowe elementy koncepcji „wezwania na pomoc”⁶¹. Kujot poszedł śladem Kętrzyńskiego również w kwestii negatywnej oceny moralnej poczynań Zakonu, choć ogólny ton jego rozważań jest daleki od retorycznego radykalizmu poprzednika⁶².

W bardziej zdystansowany sposób do koncepcji Kętrzyńskiego odniósł się Stanisław Zakrzewski⁶³. Jakkolwiek uczone ten nie zgłaszał zastrzeżeń wobec ryczałtowego podważenia przez Kętrzyńskiego autentyczności dokumentów związanych ze sprowadzeniem Krzyżaków, to jednak był zdania, że większość owych

⁵⁸ A. Seraphim, dz. cyt., s. 63–67. W tym miejscu odnotujemy fakt, że niewiele wcześniej z tezami Perlbacha na temat przywileju kruszwickiego polemizował już ks. J. Plinski [Pliński], *Die Probleme historischer Kritik in der Geschichte des ersten Preussenbischofs zugleich ein Beitrag zur Geschichte des Deutschen Ritterordens*, Breslau 1903, s. 26–34.

⁵⁹ Zob. H. Boockmann, [bez tytułu], w: *Zum wissenschaftlichen Ertrag der deutsch-polnischen Schulbuchkonferenzen der Historiker 1972–1987. XX. deutsch-polnische Schulbuchkonferenz der Historiker 1.–6. Juni 1987 in Poznań (Posen)*, red. W. Jacobmeyer, Braunschweig 1988, s. 31.

⁶⁰ W. Semkowicz, dz. cyt., s. 162.

⁶¹ S. Kujot, *Najnowsze prace dr. W. Kętrzyńskiego o biskupie Chrystyianie i o Krzyżakach*, „Przeгляд Historyczny” 1905, nr 1/2, s. 288–304; nr 1/3, s. 418–470; zob. zwł. drugą część tego studium; zob. też tenże, *Kto założył parafie w dziesięcjej diecezji chełmińskiej?*, cz. 2, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 11, 1904, s. 24 n.; tenże, *Dzieje Prus Królewskich*, cz. 1: *Do roku 1309 (ciąg dalszy)*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 21, 1914, s. 503, 523–558; dla porządku nadmienimy, że w tym ostatnim dziele ks. Kujot nieco zmodyfikował swój stosunek do koncepcji Kętrzyńskiego, uznając za autentyczne niektóre zakwestionowane przez siebie wcześniej w ślad za Kętrzyńskim nadania dla Zakonu i zastępując tezę o leżącym u podstaw sprowadzenia Krzyżaków przez Konrada Mazowieckiego zamiarze zdobycia Prus poglądem o dążeniu księcia do zapewnienia ochrony misji pruskiej.

⁶² Zob. tenże, *Dzieje Prus Królewskich...*, s. 555, gdzie negatywny osąd wielkiego mistrza Hermana von Salza w kontekście sprawy sfałszowania przywileju kruszwickiego.

⁶³ S. Zakrzewski, rec.: W. Kętrzyński, *O powołaniu Krzyżaków przez ks. Konrada*, Kraków 1903, „Kwartalnik Historyczny” 17, 1903, s. 636–641.

dokumentów pomimo swej formalnej nieautentyczności może wiarygodnie oddawać przebieg rokowań Zakonu z Konradem Mazowieckim. Uczony wyrażał również sceptycyzm wobec poglądu Kętrzyńskiego o całkowitej bezradności strony polskiej wobec krzyżackich fałszerstw i redukcji problemu relacji Konrada Mazowieckiego z Krzyżakami do niemieckich intryg na dworze polskiego władcy. W jego opinii stosunek Konrada Mazowieckiego do Krzyżaków był determinowany przez małopolską politykę księcia, której koniecznym warunkiem było zabezpieczenie jego ziem przed zagrożeniem ze strony Prusów⁶⁴. Z drugiej strony Zakrzewski zdawał się przychylić do poglądu, że za sprowadzeniem Krzyżaków stały także ofensywne plany Konrada Mazowieckiego względem Prus, jednak nie wysuwał tej sprawy na plan pierwszy⁶⁵. Pomimo deklarowanego uznania dla wyników dociekań Kętrzyńskiego, Zakrzewski zajął zatem mocno sceptyczne stanowisko wobec koncepcji „podstępnego wślizgnięcia się Krzyżaków do Prus”. Badacz ten nie omieszczał nawet uderzyć w jej najczulszy nerw w postaci przeświadczenia, że powstanie w XIII w. państwa zakonnego w Prusach stanowiło praprzyczynę nieszczęść, jakie spadły na Polskę w okresie nowożytnym. Jak przekonywał, Polska z powodzeniem rozwiązała problem krzyżacki w XV i XVI w., a jej późniejsze klęski były wynikiem li tylko zaniedbań XVII i XVIII w.: „Dla nas – pisał Zakrzewski – dzieje Krzyżactwa zamykają polskie zwycięstwa i polskie dorobki jagiellońskich czasów”⁶⁶.

Jeszcze bardziej krytyczne stanowisko wobec poglądów Kętrzyńskiego zajął Antoni Prochaska⁶⁷. W przeciwieństwie do Zakrzewskiego uczony ten nie był skłonny zaakceptować wniosków Kętrzyńskiego dotyczących sfalszowania większości dokumentów związanych ze sprowadzeniem Krzyżaków, zarzucając temu ostatniemu zbyt dużą pochopność w formułowaniu tez w tej materii, a nadto zawężenie perspektywy badawczej tylko do dokumentów⁶⁸. Uczony nie zgadzał się również z kwestionowaniem pruskiego zagrożenia wobec ziem polskich w przeddzień sprowadzenia Krzyżaków i sprzeciwiał się kreowaniu Konrada Mazowieckiego na bezwonną ofiarę krzyżackich intryg⁶⁹. Prochaska wytknął Kętrzyńskiemu, że taka wizja postaci Konrada kłóci się z ustaloną wiedzą na temat temperamentu i metod postępowania tego władcy i wbrew deklarowanemu przez Kętrzyńskiego zamiarowi obrony Konrada przed zarzutami o niedołęstwo stanowi raczej argument wzmacniający taki obraz tego władcy⁷⁰.

⁶⁴ Tamże, s. 639 n.

⁶⁵ Tamże, s. 638, 641.

⁶⁶ Tamże, s. 641.

⁶⁷ A. Prochaska, rec.: W. Kętrzyński, *Der deutsche Orden und Konrad von Masovien 1225–1235*, Lwów 1904, „Kwartalnik Historyczny” 18, 1904, s. 577–581.

⁶⁸ Tamże, s. 577–579, 581.

⁶⁹ Tamże, s. 580 n.

⁷⁰ Tamże, s. 580.

Z kontestacją koncepcji „kłamstwa i oszustwa” – tym razem milcząca – mamy również do czynienia w przypadku późniejszych o kilkanaście lat studiów Stanisława Zachorowskiego, który w diametralnie odmienny sposób podszedł do zagadnienia początków państwa krzyżackiego w Prusach. W swoich rozważaniach uczony ten całkowicie zbagatelizował kwestię domniemanych krzyżackich fałszerstw i skoncentrował się na analizie politycznych mechanizmów towarzyszących powstaniu państwa zakonnego, kreśląc bez mała pozytywny obraz postępowania Zakonu wobec Konrada Mazowieckiego⁷¹. Jak przekonywał, Krzyżacy wykazywali gotowość do respektowania praw i oczekiwań księcia, a ich ostateczne uniezależnienie się od polskich wpływów było jedynie efektem ich większego politycznego obycia i większej zręczności dyplomatycznej⁷².

Od wykładni Kętrzyńskiego zdystansował się później także Teodor Tyc, który co prawda mówił w kontekście Złotej Bulli z Rimini z 1226 r. o „nielojalnej i podstępnej taktyce” Zakonu i dobitnie piętnował niemoralny charakter sfałszowania przywileju kruszwickiego, akcentując przede wszystkim okoliczność, że doszło do tego jeszcze podczas trwania rokowań Zakonu z Konradem Mazowieckim⁷³, z drugiej jednak strony odciął się od interpretacji sprowadzającej kwestię genezy niezależnego państwa zakonnego w Prusach do fałszerstw dokumentów czy zakresu nadań Konrada Mazowieckiego. Klucza do zrozumienia mechanizmów powstania wspomnianego państwa należało według tego badacza szukać w stosunku sił obu stron oraz w ich odmiennym podejściu do kwestii Prus, która dla Zakonu miała znaczenie pierwszoplanowe, natomiast dla uwikłanego w walkę o Małopolskę Konrada Mazowieckiego zgoła wtórne⁷⁴.

W podobnym duchu proces sadowienia się Krzyżaków na polsko-pruskim pograniczu przedstawili w swych opublikowanych w pierwszej połowie następczej dekady pracach Kazimierz Tymieniecki i Stanisław Zajączkowski, rezygnując przy tym całkowicie z języka wartościowań moralnych⁷⁵. Zasadniczych zbieżności z wykładnią „kłamstwa i oszustwa” nie sposób też dostrzec w debiutanckiej monografii Gerarda Labudy z 1937 r., gdzie badacz ten przedstawił genezę państwa zakonnego w Prusach przez pryzmat zagadnienia misji pruskiej⁷⁶. Elementem łączącym wykładnie tych trzech uczonych z rzeczoną koncepcją jest jednak

⁷¹ Ś. P. Stanisława Zachorowskiego studia do dziejów wieku XIII w pierwszej jego połowie, wyd. J. Fijałek, Kraków 1920, s. 93–111.

⁷² Tamże, s. 110 n.

⁷³ T. Tyc, *Pomorze polskie a Krzyżacy*, „Roczniki Historyczne” 3, 1927, s. 41, 43 n.

⁷⁴ Tamże, s. 44–46.

⁷⁵ K. Tymieniecki, *Znaczenie polityczne sprowadzenia Krzyżaków*, w: *Prusy Wschodnie. Przeszłość i teraźniejszość*, red. M. Zawidzki, Poznań 1932, s. 23–56; tenże, *Misja polska w Prusiech i sprowadzenie Krzyżaków*, Toruń 1935; S. Zajączkowski, *Zarys dziejów zakonu krzyżackiego w Prusach*, Toruń 1934, s. 14–20.

⁷⁶ G. Labuda, *Polska i krzyżacka misja w Prusach do połowy XIII wieku*, Poznań 1937.

podzielane przez nich wszystkich przekonanie o sfałszowaniu przez Zakon przywileju kruszwickiego, choć należy w tym widzieć raczej wpływ autorytetu Perlbacha niż Kętrzyńskiego⁷⁷. Bezpośrednim nawiązaniem do koncepcji tego drugiego był natomiast wyrażany przez Tymienieckiego i Zajązkowskiego sceptycyzm wobec tradycji o zagrożeniu ziem polskich ze strony Prusów jako przyczynie sprowadzenia Krzyżaków⁷⁸. O ile jednak Zajązkowski zdawał się skłaniać ku tezie, że rzeczywistym powodem nawiązania przez Konrada Mazowieckiego kontaktów z Krzyżakami były ekspansywne plany księcia względem ziem pruskich, o tyle Tymieniecki kwestionował taką możliwość⁷⁹.

Zanim jeszcze wspomniane polskie prace z lat 30. XX w. ujrzały światło dzienne, po stronie niemieckiej dojrzała do realizacji próba całościowej rozprawy z tradycją *Lug i Trug*. Mowa tu o wydanym w 1934 r., lecz napisanym kilka lat wcześniej, w kontekście obchodzonej w 1930 r. w Prusach Wschodnich 700. rocznicy powstania państwa zakonnego, studium *Polen und die Berufung des Deutschen Ordens nach Preußen* autorstwa królewieckiego historyka Ericha Maschkego⁸⁰. W tej gruntownej – i co warto podkreślić zwłaszcza w kontekście późniejszego zbliżenia uczonego do narodowego socjalizmu⁸¹ – wolnej od szowinistycznych akcentów pracy bronił on tradycyjnych elementów koncepcji „wezwania na pomoc”, jak teza o ciężkim położeniu ziem polskich w obliczu pruskich najazdów czy pogląd o rzeczywistym charakterze zapisanych w przywileju kruszwickim koncesji Konrada Mazowieckiego na rzecz Zakonu⁸². Opowiadając się za autentycznością przywileju kruszwickiego, Maschke dowodził jednak, że powstanie państwa zakonu krzyżackiego w Prusach i siedmowiekowe panowanie niemczyzny na tym obszarze nie zależały bynajmniej od tego

⁷⁷ K. Tymieniecki, *Znaczenie polityczne...*, s. 51 n.; tenże, *Misja polska...*, s. 44 n.; S. Zajązkowski, *Zarys dziejów...*, s. 17 n.; G. Labuda, *Polska i krzyżacka misja w Prusach...*, s. 145.

⁷⁸ K. Tymieniecki, *Znaczenie polityczne...*, s. 47; tenże, *Misja polska...*, s. 31 n.; S. Zajązkowski, *Zarys dziejów...*, s. 14 n.

⁷⁹ S. Zajązkowski, *Zarys dziejów...*, s. 16; tenże, *Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków*, Toruń 1935, s. 1; K. Tymieniecki, *Znaczenie polityczne...*, s. 47; tenże, *Misja polska...*, s. 31 n.; na temat poglądów Kazimierza Tymienieckiego w rzeczony kwestii zob. M. Dorna, *Zakon krzyżacki w badaniach Kazimierza Tymienieckiego*, w: Kazimierz Tymieniecki. *W pięćdziesiątą rocznicę śmierci mistrza nauk mediewistycznych*, red. J. Nikodem, Poznań 2019, s. 57 n.

⁸⁰ E. Maschke, *Polen und die Berufung des Deutschen Ordens nach Preußen*, Danzig 1934; na temat okoliczności powstania tego studium zob. tamże, s. 3; na jego temat por. M. Biskup, *Reprezentanci kręgu królewieckich historyków Erich Maschke i Karl Kasiske*, w: *Dzieje historiografii Pomorza Gdańskiego i Prus Wschodnich 1920–1939 (1944)*. *Kierunki, ośrodki, najwybitniejsi przedstawiciele. Materiały sesji w Toruniu 15–16 XI 1991 r.*, red. A. Tomczak, Toruń 1992, s. 143 n.

⁸¹ Na ten temat zob. M. Biskup, *Reprezentanci...*, s. 144–149.

⁸² E. Maschke, dz. cyt., s. 27–31, 54–60; tej tradycyjnej linii interpretacyjnej trzymali się w swoich pracach także inni piszący współcześnie o początkach państwa zakonnego w Prusach niemieccy historycy; zob. E. Caspar, *Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordensstaats in Preußen*, Tübingen 1924; W. Cohn, *Hermann von Salza*, Breslau 1930.

dokumentu⁸³. Prawdziwych źródeł legitymizacji krzyżackiego państwa w Prusach szukał bowiem uczony w głębszych tendencjach rozwojowych świata zachodniego i samej Polski, wskazując z jednej strony na uniwersalny prąd dziejowy średniowiecza w postaci dążenia świata zachodniego chrześcijaństwa do włączenia w swój obręb wszystkich trwających jeszcze w pogaństwie części Europy, z drugiej zaś na dwie specyficzne linie rozwojowe polskiej historii – rodzime dążenia do chrystianizacji Prus oraz niemiecką kolonizację⁸⁴. Prześledziwszy dzieje polskiej polityki pruskiej od samych początków państwa polskiego do początków XIII w., dowodził Maschke, że pomimo podejmowanych prób Polska nie potrafiła skutecznie przeprowadzić programu chrystianizacji Prus, wobec czego zadanie to trzeba było powierzyć niemieckiemu zakonowi rycerskiemu jako reprezentantowi sił, które już od dłuższego czasu przenikały na ziemię polskie, w tym na samo Mazowsze⁸⁵. Do wykonania tego zadania uzdalniała zaś Zakon „wola” (*Wille*) podjęcia walki z poganami oraz zbudowania własnego, niezawisłego państwa, ujawniona już u progu krzyżackiego zaangażowania w Prusach w Złotej Bulli z Rimini z 1226 r.⁸⁶ „Wypełnienie tej dziejowej misji – pisał niemiecki badacz – było i pozostaje pierwszym i najgłębszym, choć już od dawna nie jedynym, usprawiedliwieniem drogi zakonu krzyżackiego do Prus i jego wezwania przez księcia Konrada Mazowieckiego, dla którego wezwanie to stało się nie załączkiem wrogości i bycia oszukany, ale spełnieniem głębszych dążeń jego kraju i jego własnych zamierzeń”⁸⁷.

Maschke zarzucał polskiej historiografii ignorowanie tych głębszych dziejowych przyczyn powstania państwa zakonu krzyżackiego w Prusach, twierdząc, że ta posunęła się w swej negacji faktów dziejowych tak daleko jak żadna inna⁸⁸. Badacz krytykował ją również za wprowadzanie na grunt badań naukowych języka wartościowań moralnych⁸⁹. Jako chlubny wyjątek wskazał Stanisława Zachorow-

⁸³ E. Maschke, dz. cyt., s. 57: „Historia siedmiu stuleci stworzyła głębsze i prawdziwsze prawa jako uzasadnienie tego, że Prusy są dziś bezwarunkowo i pod każdym względem niemieckie, niż mógłby to zrobić jakikolwiek przywilej mazowieckiego księcia” (tłum. M.D.).

⁸⁴ Tamże, s. 6 n., 22, 27.

⁸⁵ Tamże, s. 8–27, 35.

⁸⁶ Tamże, s. 5, 36, 39, 44, 51,

⁸⁷ Tamże, s. 63 (tłum. M.D.).

⁸⁸ Tamże, s. 57: „Zapewne jeszcze dziś odczuwamy żywo historię owych dni, które przywidły Niemców nad Wisłę. Zapewne bracia z Domu Niemieckiego św. Marii są bliżsi naszemu sercu niż polski dzielnicowy książę. Nie gorzej rozumiemy, że współczesny polski historyk czuje się bliżej związany z polskim księciem. Ale kochamy nie tylko to, co jest z nami związane najgłębszymi więzami, lecz opowiadamy się za postrzeganiem początków państwa zakonnego w **ich całej kompleksowości**, z szacunkiem, jaki winniśmy żywić wobec każdego dziejowego faktu. Takiego samego szacunku domagamy się od każdego innego historyka i nie na ostatnim miejscu od historyków polskich, którzy od dziesięcioleci naruszają tę zasadę mocniej i bardziej dotkliwie niż zwykle się to spotykać u innych narodów Europy” (tłum. M.D.).

⁸⁹ Tamże, s. 58 oraz s. 83, przyp. 200.

skiego, podkreślając zasadniczą zgodność zaprezentowanej przez tego historyka wykładni genezy państwa krzyżackiego w Prusach z własnymi poglądami⁹⁰. Podstawowa wartość tej wykładni polegała w opinii niemieckiego badacza na tym, że polski historyk przedstawił powstanie niezależnego państwa zakonnego w Prusach jako „prawomocny rezultat” (dosł. „das gültige Resultat”) wieloletniej gry politycznych sił, nie łącząc tej kwestii, jak inni polscy historycy, z zagadnieniem domniemanego fałszerstwa głównego przywileju Konrada Mazowieckiego dla Zakonu⁹¹.

Praca Maschkego stanowi ważną cezurę w dziejach stanowiącego przedmiot niniejszego artykułu sporu pomiędzy obiema konkurencyjnymi wykładniami genezy państwa zakonnego w Prusach, zamyka bowiem okres, w którym spór ten miał silny komponent legitymizacyjny. W momencie ukazania się praca ta była także najbardziej gruntownym ze wszystkich dotychczasowych ujęć problematyki początków państwa zakonnego w Prusach, co zostało docenione także przez polską naukę⁹². Prezentowała ona znacznie unowocześnioną wersję koncepcji „wezwania na pomoc”, wolną od charakterystycznych dla dziewiętnastowiecznej niemieckiej historiografii akcentów lekceważenia dla polskich czynników stojących za sprowadzeniem Krzyżaków, a przede wszystkim w sposób programowy uwzględniającą w szerokim zakresie wewnątrzpolski kontekst sprowadzenia Zakonu.

Jak pokazały omówione powyżej przykłady, jeszcze większa gotowość do rewizji tradycyjnej wykładni genezy państwa krzyżackiego w Prusach występowała po stronie polskiej. Granice owej gotowości wyznaczała jednak wciąż kwestia autentyczności przywileju kruszwickiego, którego sfałszowanie przez Zakon stanowiło aż do schyłku XX w. aksjomat polskiej historiografii. Stan ten zmieniło dopiero studium Tomasza Jasińskiego z 1991 r., w którym badacz ten przedstawił szereg argumentów za autentycznością wspomnianego dokumentu⁹³. Ponieważ jednak przeciwny pogląd wciąż utrzymuje się w polskiej historiografii, możemy mówić o kontynuowaniu na elementarnym poziomie sporu pomiędzy obiema

⁹⁰ Tamże, s. 79–81; wyrazem uznania niemieckiego badacza dla Stanisława Zachorowskiego stało się przytoczenie tamże *in extenso* w niemieckim tłumaczeniu konkluzji rozważań polskiego historyka na temat genezy państwa zakonnego; zob. tamże, s. 80 n.

⁹¹ Tamże, s. 81.

⁹² Zob. S. Zajączkowski, rec.: E. Maschke, *Polen und die Berufung des Deutschen Ordens nach Preußen*, Danzig 1934, „Kwartalnik Historyczny” 49, 1935, s. 142–154; K. Tymieniecki, rec.: E. Maschke, *Polen und die Berufung des Deutschen Ordens nach Preußen*, Danzig 1934, „Roczniki Historyczne” 11, 1935, s. 265–274.

⁹³ T. Jasiński, *Uwagi o autentyczności przywileju kruszwickiego z czerwca 1230 r.*, w: *Persone, colligationes, facta*, Toruń 1991, s. 226–239; zob. też tenże, *Echt oder falsch? Die Kruschwitzer Urkunde vom Juni 1230*, w: tenże, *Kruschwitz, Rimini und die Grundlagen des preussischen Ordenslandes. Urkundenstudien zur Frühzeit des Deutschen Ordens im Ostseeraum*, Marburg 2008 (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 63. Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, 8), s. 21–41.

przedstawionymi w niniejszym artykule koncepcjami genezy państwa krzyżackiego⁹⁴. Tak długo bowiem, jak kwestia ta pozostaje przedmiotem kontrowersji, w mocy pozostaje pytanie, czy powstanie załóżków niezależnego władztwa zakonu krzyżackiego na pogranicznych ziemiach Polski i Prus dokonało się w kooperacji ze stroną polską jako akceptowany przez nią koszt rozwiązania kwestii pruskiej, czy też wbrew jej zamierzeniom jako efekt emancypacyjnych dążeń i zakulisowych działań Zakonu.

Zawarte w powyższych rozważaniach obserwacje pozwalają na sformułowanie następujących wniosków. Po pierwsze, ukształtowana w opozycji do zwyczajowej niemieckiej wykładni genezy państwa zakonu krzyżackiego w Prusach (konceptcja *Hilferuf*) tradycja ukazywania narodzin tegoż państwa jako efektu godzących w polskie interesy zakulisowych poczynań Krzyżaków zaczęła kiełkować w polskiej historiografii już pół wieku przed opublikowaniem przez Wojciecha Kętrzyńskiego w 1903 r. pracy *O powołaniu Krzyżaków przez ks. Konrada*, gdzie przybrała ona swą najbardziej radykalną postać. Po drugie, owa najbardziej radykalna wersja rzeczony tradycji nie zdołała zdobyć szerszego uznania w polskiej historiografii, znajdując akceptację jedynie u ks. Stanisława Kujota. Po trzecie, zarówno w XIX, jak i w pierwszych dziesięcioleciach XX w. można spotkać w polskiej historiografii wykładnie genezy państwa zakonnego w Prusach całkowicie lub w przeważającej mierze wolne od jej wpływów. Po czwarte, w odróżnieniu od historiografii polskiej historiografia niemiecka wykazywała w badanym okresie zasadniczą zgodność w interpretacji stosunków zakonu krzyżackiego z księciem Konradem Mazowieckim, zwieńczonych powstaniem niezależnego państwa zakonnego w Prusach, ujawniając poważniejszą różnicę zdań jedynie w kwestii autentyczności tzw. przywileju kruszwickiego Konrada z 1230 r.

Bibliografia

- G. Białuński, *Wojciecha Kętrzyńskiego spór o zakon krzyżacki. Problem sprowadzenia Zakonu i fałszerstw dokumentów (do 1235 roku)*, w: *Krajobraz grunwaldzki w dziejach polsko-krzyżackich i polsko-niemieckich na przestrzeni wieków. Wokół mitów i rzeczywistości. Tradycje kulturowe i historyczne ziem pruskich*, red. J. Gancewski, Olsztyn 2009, s. 19–26

⁹⁴ Zob. G. Labuda, *Epilog dyskusji o początkach Zakonu Krzyżackiego w ziemi chełmińskiej i w Prusach*, w: tenże, *Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach i na Pomorzu. Pisma wybrane*, Poznań 2007, s. 271–298; T. Jasiński, *Forschungen zur Kruschwitzer Urkunde nach 1991 – ein Nachtrag*, w: tenże, *Kruschwitz, Rimini und die Grundlagen des preussischen Ordenslandes...*, s. 42–70; zob. też najświeższy głos za nieautentycznością przywileju kruszwickiego: P. Grochowski, *Chrystian biskup Prus 1216–1245 i misja pruska jego czasów*, Górna Grupa 2018, s. 131–136; por. M. Dorna, *Przywilej kruszwicki Konrada Mazowieckiego z czerwca 1230 roku. Przyczynek do genezy państwa krzyżackiego w Prusach*, „Zapiski Historyczne” 73, 2008, nr 1, s. 7–35, gdzie obrona autentyczności przywileju kruszwickiego.

- M. Biskup, *Reprezentanci kręgu królewieckich historyków Erich Maschke i Karl Kasiske*, w: *Dzieje historiografii Pomorza Gdańskiego i Prus Wschodnich 1920–1939 (1944). Kierunki, ośrodki, najwybitniejsi przedstawiciele. Materiały sesji w Toruniu 15–16 XI 1991 r.*, red. A. Tomczak, Toruń 1992, s. 135–162
- M. Biskup, *Rola Zakonu Krzyżackiego w wiekach XIII–XVI*, w: *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii. Studia z dziejów historiografii polskiej i niemieckiej*, cz. 1, red. J. Krasuski, G. Labuda, A.W. Walczak, Poznań 1974, s. 327–361
- M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia*, wyd. 2, Gdańsk 1988
- M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, Warszawa 1879
- H. Boockmann, *Ostpreußen und Westpreußen (Deutsche Geschichte im Osten Europas)*, Berlin 1992
- H. Boockmann, [bez tytułu], w: *Zum wissenschaftlichen Ertrag der deutsch-polnischen Schulbuchkonferenzen der Historiker 1972–1987. XX. deutsch-polnische Schulbuchkonferenz der Historiker 1.–6. Juni 1987 in Poznań (Posen)*, red. W. Jacobmeyer, Braunschweig 1988, s. 29–34
- H. Boockmann, G. Rhode, *Tezy do historii zakonu krzyżackiego*, w: *Zakon krzyżacki a Polska w średniowieczu (Materiały konferencji Wspólnej Komisji Podręcznikowej PRL–RFN, t. 2)*, red. M. Biskup, Poznań 1987, s. 11–23
- E. Caspar, *Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordensstaats in Preussen*, Tübingen 1924
- W. Cohn, *Hermann von Salza*, Breslau 1930
- M. Dorna, *Przywilej kruszwicki Konrada Mazowieckiego z czerwca 1230 roku. Przyczynek do genezy państwa krzyżackiego w Prusach*, „Zapiski Historyczne” 73, 2008, nr 1, s. 7–35
- M. Dorna, *Zakon krzyżacki w badaniach Kazimierza Tymienieckiego*, w: *Kazimierz Tymieniecki. W pięćdziesiątą rocznicę śmierci mistrza nauk mediewistycznych*, red. J. Nikodem, Poznań 2019, s. 51–67
- A.L. Ewald, *Die Eroberung Preussens durch die Deutschen*, t. 1, Halle 1872
- P. Grochowski, *Chrystian biskup Prus 1216–1245 i misja pruska jego czasów*, Górna Grupa 2018.
- J. Hackmann, *Ostpreußen und Westpreußen in deutscher und polnischer Sicht. Landeshistorie als beziehungsgeschichtliches Problem*, Wiesbaden 1996 (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien, 3)
- Hermann von Salza's Bericht über die Eroberung Preussens*, wyd. Th. Hirsch, w: *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 5, Leipzig 1874, s. 159–168
- T. Jasiński, *Echt oder falsch? Die Kruschwitzer Urkunde vom Juni 1230*, w: *tenże, Kruschwitz, Rimini und die Grundlagen des preussischen Ordenslandes. Urkundenstudien zur Frühzeit des Deutschen Ordens im Ostseeraum*, Marburg 2008 (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 63. Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, 8), s. 21–41
- T. Jasiński, *Forschungen zur Kruschwitzer Urkunde nach 1991 – ein Nachtrag*, w: *tenże, Kruschwitz, Rimini und die Grundlagen des preussischen Ordenslandes. Urkundenstudien zur Frühzeit des Deutschen Ordens im Ostseeraum*, Marburg 2008 (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 63. Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, 8), s. 42–70
- T. Jasiński, *Uwagi o autentyczności przywileju kruszwickiego z czerwca 1230 r.*, w: *Personae, colligationes, facta*, Toruń 1991, s. 226–239
- W. Kętrzyński, *Der Deutsche Orden und Konrad von Masovien 1225–1235*, Lemberg 1904
- W. Kętrzyński, *O powołaniu Krzyżaków przez ks. Konrada*, Kraków 1903
- A. Knot, *Ryszard Roepell 1808–1893. Związki z Polską*, „Przegląd Zachodni” 1953, nr 1–3, s. 108–168
- S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, cz. 1: *Do roku 1309 (ciąg dalszy)*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 21, 1914, s. 425–822

- S. Kujot, *Kto założył parafie w dziesięcjej dyecezyi chełmińskiej?*, cz. 2, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 11, 1904, s. 1–128
- S. Kujot, *Najnowsze prace dr. W. Kętrzyńskiego o biskupie Chrystyianie i o Krzyżakach*, „Przegląd Historyczny” 1905, nr 1/2, s. 288–304; nr 1/3, s. 418–470
- G. Labuda, *Epilog dyskusji o początkach Zakonu Krzyżackiego w ziemi chełmińskiej i w Prusach*, w: tenże, *Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach i na Pomorzu. Pisma wybrane*, Poznań 2007, s. 271–298.
- G. Labuda, *Polska i krzyżacka misja w Prusach do połowy XIII wieku*, Poznań 1937
- A. Lentz, *Die Beziehungen des Deutschen Ordens zu dem Bischof Christian von Preussen. Ein Beitrag zur Geschichte der Gründung des Deutschen Ordensstaates*, „Altpreussische Monatsschrift” 29, 1892, s. 364–399
- K. Lohmeyer, *Die Berufung des Deutschen Ordens nach Preußen*, „Zeitschrift für Preussische Geschichte und Landeskunde” 8, 1871, s. 579–600
- K. Lohmeyer, *Geschichte von Ost- und Westpreussen*, cz. 1, Gotha 1880
- E. Maschke, *Polen und die Berufung des Deutschen Ordens nach Preußen*, Danzig 1934
- M. Perlbach, *Die ältesten preussischen Urkunden*, „Altpreussische Monatsschrift” 10, 1873, s. 609–649
- M. Perlbach, *Hermann von Salza und der deutsche Orden im jüngsten polnischen Gericht*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 48, 1905, s. 193–228
- M. Perlbach, *Preussisch-polnische Studien zur Geschichte des Mittelalters*, z. 1: *Zur Kritik der ältesten preussischen Urkunden*, Halle 1886
- Petrus de Dusburgk, *Chronica terrae Prussiae*, wyd. J. Wenta, S. Wyszomirski, w: *Monumenta Poloniae historica, nova series*, t. 13, Kraków 2007
- Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, wstęp i koment. J. Wenta, Toruń 2004
- J. Plinski [Pliński], *Die Probleme historischer Kritik in der Geschichte des ersten Preussenbischofs zugleich ein Beitrag zur Geschichte des Deutschen Ritterordens*, Breslau 1903
- J. Powierski, *Wojciech Kętrzyński jako historyk Prus*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1970, nr 3, s. 347–380
- P. Reh, *Zur Klarstellung über die Beziehungen des deutschen Ordens zu Bischof Christian von Preussen*, „Altpreussische Monatsschrift” 31, 1894, nr 3–4, s. 343–370
- C. Rethwisch, *Die Berufung des Deutschen Ordens gegen die Preussen*, Berlin 1868
- R. Roepell, *Dzieje Polski do XIV stulecia*, tłum. K. Przyborowski, posł. K. Zernack, Poznań 2005 (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wznowienia, 24)
- R. Roepell, *Geschichte Polens*, Hamburg 1840
- J.N. Romanowski, *De Conradi ducis Masoviae atque ordinis Cruciferorum prima mutuaque conditione*, Poznań 1857
- J.N. Romanowski, *Poszukiwania nad zakonem Dobrzyńców i nad stosunkiem pierwotnym Krzyżaków do Konrada Mazowieckiego*, „Biblioteka Warszawska”, n.s., 1857, t. 3, s. 1–44
- W. Semkowicz, *Wojciech Kętrzyński*, „Kwartalnik Historyczny” 32, 1918, s. 160–166
- A. Seraphim, *Zur Frage der Urkundenfälschungen des deutschen Ordens*, „Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte” 19, 1906, s. 5–87
- A. Sokołowski, *Konrad książę na Mazowszu i zakon niemiecki*, Poznań 1873
- J. Szujski, *Historji polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*, Poznań 2005 (reprint wyd. z 1889)
- Ś. P. Stanisława Zachorowskiego *studja do dziejów wieku XIII w pierwszej jego połowie*, wyd. J. Fijałek, Kraków 1920
- H. von Treitschke, *Das deutsche Ordensland Preussen*, „Preussische Jahrbücher” 10, 1862, s. 95–151
- T. Tyc, *Pomorze polskie a Krzyżacy*, „Roczniki Historyczne” 3, 1927, s. 31–66

- K. Tymieniecki, *Misja polska w Prusiech i sprowadzenie Krzyżaków*, Toruń 1935
- K. Tymieniecki, *Znaczenie polityczne sprowadzenia Krzyżaków*, w: *Prusy Wschodnie. Przeszłość i teraźniejszość*, red. M. Zawidzki, Poznań 1932, s. 23–56
- K. Tymieniecki, rec.: E. Maschke, *Polen und die Berufung des Deutschen Ordens nach Preußen*, Danzig 1934, „Roczniki Historyczne” 11, 1935, s. 265–274
- J. Voigt, *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens*, t. 2: *Die Zeit von der Ankunft des Ordens bis zum Frieden 1249*, Königsberg 1827
- G. Waitz, rec.: J.M. Watterich, *Die Gründung des Deutschen Ordensstaates in Preußen*, Leipzig 1857, „Göttingische gelehrte Anzeigen” 3, 1858, s. 1761–1793
- J.M. Watterich, *Die Gründung des Deutschen Ordensstaates in Preußen*, Leipzig 1857
- W. Wippermann, *Der Ordensstaat als Ideologie. Das Bild des Deutschen Ordens in der deutschen Geschichtsschreibung und Publizistik*, przedm. K. Zernack, Berlin 1979 (Einzerveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, 24)
- S. Zajączkowski, *Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków*, Toruń 1935
- S. Zajączkowski, *Zarys dziejów zakonu krzyżackiego w Prusach*, Toruń 1934
- S. Zajączkowski, rec.: E. Maschke, *Polen und die Berufung des Deutschen Ordens nach Preußen*, Danzig 1934, „Kwartalnik Historyczny” 49, 1935, s. 142–154
- S. Zakrzewski, rec.: W. Kętrzyński, *O powołaniu Krzyżaków przez księcia Konrada*, Kraków 1903, „Kwartalnik Historyczny” 17, 1903, s. 636–641
- F. Zych, *Powołanie Krzyżaków do Polski*, w: *Sprawozdanie dyrekcji C. K. gimnazjum w Przemyślu za rok szkolny 1887*, Przemyśl 1887, s. 3–103

Between ‘*Hilferuf*’ and ‘*Lug and Trug*’. A controversy over the interpretation of the beginnings of the Teutonic Order State in Prussia in Polish and German historiographies in the nineteenth and the first half of the twentieth centuries

This article offers an account of a dispute between two conflicting interpretations of the process of establishing the Teutonic Order State in Prussia (the dispute started in the nineteenth and continued into the first half of the twentieth century). Under one of these interpretations (the *Hilferuf* conception), which drew on the tradition established by the Teutonic Order itself, the concessions the Teutonic Knights received from Konrad, the Duke of Mazovia and Kujawy, who brought them to the Polish-Prussian borderland, were regarded as essentially voluntary in character. German historiography was consistent in its claims that Konrad was ready to make significant concessions to the Teutonic Order to protect his realm against invasions from the Prussian tribes living north of his lands. Although it included some advocates of the view presented above, Polish historiography came up with an alternative interpretation of the issue under discussion (the *Lug and Trug* conception). The Teutonic Order State, claimed the Polish opponents of the German conception, was established as a result of the Order’s off-stage machinations and contrary to Konrad’s plans, and its establishment violated both Konrad’s and Poland’s rights. This interpretation began to be developed at the beginning of the second half of the nineteenth century. It received its most radical form in the work by Wojciech Kętrzyński *O powołaniu Krzyżaków przez ks. Konrada* from 1903 (German edition: *Der Deutsche Orden und Konrad von Masovien 1225–1235*, Lemberg 1904). Underlying this conception, deeply marked by the Polish-German antagonism of the post-partitioned era, was an intention to morally delegitimize the Teutonic Order’s rule in Prussia and, consequently, to undermine the ethical grounds upon which the centuries-old German rule over this area was based. The fullest response to this line of argument appeared in the work by Erich Maschke *Polen und die Berufung*

des Deutschen Ordens nach Preußen (Danzig 1934), in which the German author, trying to justify the rise of the Teutonic Order State in Prussia, not only followed the classical *Hilferuf* arguments, but also indicated some deep tendencies in the development of medieval Poland of which the rise of the Teutonic Order State was in his opinion a natural consequence.

Maciej Dorna – dr hab., prof. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, w Zakładzie Źródłoznawstwa i Nauk Pomocniczych Historii. Zainteresowania badawcze: historia zakonu krzyżackiego oraz historia i problemy teoretyczne nauk pomocniczych historii. Najważniejsze publikacje: *Bracia zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1309. Studium prozopograficzne*, Poznań 2004 (wyd. niem.: *Die Brüder des Deutschen Ordens in Preußen 1228–1309. Eine prosopographische Studie*, Wien–Köln–Weimar 2012); *Mabillon i inni. Rzecz o powstaniu dyplomatyki*, Poznań 2014 (wyd. niem.: *Mabillon und andere. Die Anfänge der Diplomatie* [Wolfenbütteler Forschungen, 159], Wiesbaden 2019). E-mail: m.dorna@amu.edu.pl